

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

ЧЕНКОВА Катерина Пилипівна

УДК 340.15(477) «1800/1917»

**ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ З ОХОРОНИ
МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА В НАДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(кінець XVIII ст. – 1917 р.)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор юридичних наук, професор
АНИЩУК Ніна Володимирівна,
Національний університет
«Одеська юридична академія»,
професор кафедри історії держави і права

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, доцент
ПАЛЬЧЕНКОВА Вікторія Михайлівна,
Класичний приватний університет (м. Запоріжжя),
завідуюча кафедрою теорії та історії держави і права;

кандидат юридичних наук, доцент
ВОЛОШКЕВИЧ Геннадій Андрійович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
доцент кафедри державно-правових дисциплін

Захист відбудеться 26 вересня 2020 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23.

Автореферат розісланий 23 серпня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. Р. Біла-Тіунова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Конституція України (ст. 51) встановлює, що материнство і дитинство, сім'я перебувають під охороною держави. Однак сучасне становище України, що характеризується анексією Автономної Республіки Крим, військовою агресією з боку Російської Федерації на сході України, особливо негативно позначилися на становищі жінок-матерів і дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Погіршився рівень якості життя (добробуту) матерів і дітей, охорони й захисту їхнього здоров'я, праці, освіти тощо. На шляху розвитку й удосконалення законодавства в цьому аспекті та реформування державних органів і служб у справах материнства і дитинства доречно було б звернутися, власне, до історичного контексту.

Турбота про матерів та дітей є однією з найбільш значущих загальнолюдських цінностей. Без материнства і дитинства немає майбутнього. Саме тому, протягом багатьох століть людство робить спроби удосконалення цього міжгалузевого інституту.

Звернення до історико-правової спадщини забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні зробить можливим знайти відповіді для розв'язання найважливіших ювенальних та гендерних проблем сучасної України. Аналіз проблем діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні дозволяє якнайкраще зрозуміти правові проблеми минулого, чітко окреслити коло завдань сьогодення та, що найцінніше, скоригувати науково обґрунтовану стратегію розвитку права в зазначеній сфері суспільних відносин.

Крім того, цілком очевидно є відсутність історико-правових досліджень, у тому числі кваліфікаційного порядку, присвячених аналізу генези інституту правової охорони материнства і дитинства у комплексі як самостійної фундаментальної проблеми обраного періоду.

Вищезазначене підтверджує актуальність та необхідність досліджень правової діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні періоду кінця XVIII ст. – 1917 р.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в межах теми науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016–2020 рр. (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є експлікаційний та системний історико-правовий аналіз діяльності з охорони материнства і дитинства у контексті проблеми її зародження в Наддніпрянській Україні у визначених хронологічних межах.

Для досягнення встановленої мети було визначено такі *завдання*:

простежити історико-правовий розвиток та сучасний стан розробленості досліджуваної проблеми шляхом аналізу історіографії проблеми;

сформулювати соціально-правові поняття, що належать до предмета дослідження, уточнити категоріально-понятійний апарат, що використовується в юридичній науці;

визначити та класифікувати масив історико-правових джерел, що можуть бути використаними у процесі дослідження;

обґрунтувати теоретичну базу щодо розкриття правових аспектів охорони материнства і дитинства як складного соціального феномена;

виявити історичні передумови виникнення і становлення законодавчої бази та державних органів і установ у справах материнства і дитинства;

окреслити у сукупності законодавчі та теоретичні проблеми правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства;

дослідити норми цивільного (шлюбно-сімейного), кримінального, кримінально-процесуального та фабрично-заводського (трудоного) права, що діяли в Наддніпрянській Україні в межах інституту правової охорони материнства і дитинства;

з'ясувати особливості створення та діяльності державних відомств та установ місцевого самоврядування у сфері охорони материнства і дитинства у період кінця XVIII ст. – до 1917 р.;

розробити, враховуючи історичні державно-правові традиції, теоретичні та практичні пропозиції щодо удосконалення національного правового регулювання та реформування системи органів і служб у справах материнства і дитинства.

Об'єктом дослідження є охорона материнства і дитинства як правове явище.

Предметом дослідження є правове забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні кінця XVIII ст. – 1917 р.

Територіальні межі дослідження – українські етнічні землі у межах колишніх Катеринославської, Херсонської, Таврійської (та Бессарабська область, а з 1873 р. – губернія); Київської, Подільської і Волинської; Чернігівської, Полтавської, Харківської губерній Російської імперії.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють період з кінця XVIII ст. до 1917 р. Вибір нижньої межі зумовлений проведенням царським урядом ряду реформ, спрямованих на створення зручного адміністративно-територіального поділу та поширення юрисдикції державного апарату і законодавства Російської імперії на українські землі, що входили до її складу. Вибір верхньої хронологічної межі зумовлений перемогою буржуазно-демократичної революції, поваленням імперської влади і, як наслідок, уже новими державотворчими і правотворчими процесами.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є система філософських, загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціально-юридичних методів пізнання.

Серед методологічних підходів слід назвати цивілізаційний, що дозволив усвідомити глобальний масштаб проблем правової діяльності з охорони материнства і дитинства та визначити, які державно-правові реформи

впроваджують існуючі цивілізації щодо їхнього розв'язання (р.р. 1, 2, 3). Герменевтичний підхід використано як головний у роботі з правовими джерелами, текстами: виявлявся не лише справжній сенс пам'яток права, що діяли в Наддніпрянській Україні у сфері охорони материнства і дитинства, але й відшукувалося те, що пов'язує їх із сучасним періодом розвитку і функціонування правової системи України. (р.р. 1, 2, 3). Антропологічний підхід дозволив на правових засадах пізнати проблему буття вагітної жінки, матері (людини) і дитини (людини) у контексті дослідження феномена насильства за ознакою статі як порушення прав дитини всупереч принципів пріоритетності прав дитини (р.р. 1, 2, 3). Застосування аксіологічного підходу є необхідним методологічним компонентом при дослідженні започаткування правової охорони материнства і дитинства, адже орієнтує уявити материнство і дитинство як соціально-правові цінності (р.р. 1, 2, 3). Гендерний підхід дозволив з'ясувати роль чоловіка (батька) і жінки-матері (вагітної жінки, жінки, що має дитину) в тогочасному житті, їхніх специфічних внесків у розвиток тогочасного суспільства. Дозволив обстоювати погляд, за яким констатується не лише не дотримання, а взагалі відсутність у досліджуваній період гендерної рівності, яка містила би рівні права, можливості статей в усіх сферах життя (р.р. 1, 2, 3). Системний підхід дав можливість розглянути правову охорону материнства і дитинства як складноорганізовану, але незавершену систему взаємопов'язаних елементів, що знаходилася на етапові свого зародження у досліджуваній період (р.р. 1, 2, 3).

Діалектичний метод зробив можливим вивчення правової охорони материнства і дитинства як реального, об'єктивного явища, що перебуває у постійному розвитку, при цьому внутрішнє джерело розвитку вбачається в єдності та боротьбі протилежностей, та, одночасно, залишається саме собою і тісно взаємопов'язане з умовами природи і суспільства (р.р. 1, 2, 3). Формально-логічний метод застосовано з метою виявлення прогалин у тогочасному законодавстві, що регулювало відносини у сфері охорони материнства і дитинства, а також для усунення неточностей і суперечностей при формуванні понять, суджень, умовиводів (р.р. 1, 2, 3). Застосування системно-структурного методу дало можливість точніше розкрити зміст інституту правової охорони материнства і дитинства (п.п. 2.1, 2.2, 2.3), а структурно-функціонального – уявити механізми його впровадження в конкретних історичних умовах, уявити роль державних органів та окремих уповноважених інституцій у його забезпеченні (п.п. 3.1, 3.2, 3.3). Використання порівняльно-правового методу дало змогу виявити загальні закономірності виникнення, розвитку і функціонування правових норм у сфері охорони материнства і дитинства шляхом виявлення в них схожого й особливого (р. 2). Порівняльно-правовий метод став у нагоді при дослідженні проблем правової охорони материнства і дитинства до і після проведення демократичних реформ середини XIX ст. в українських губерніях Російської імперії (п. 3.1). Статистичний метод допоміг констатувати

стан інформаційно-документальної ненасиченості основи дослідження (п. 1.3); ознайомитися із статистичною ситуацією навколо проблем експлуатації дитячої праці (п. 2.3). Історико-правовий метод став квінтесенцією дослідження, адже уможливив висвітлення питання генезису правових основ охорони материнства і дитинства (р.р. 1, 2, 3) та ін.

Теоретичну основу дисертації становлять монографічні та інші наукові дослідження з теорії та історії держави і права як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, серед яких: В.І. Абрамов, Н.В. Аніщук, Х.Н. Бехруз, Л.І. Беляєва, І.Й. Бойко, Л.В. Гудзь, А.Г. Зінченко, Н.М. Крестовська, А.Ф. Крижановський, В.О. Малишев, П.П. Музиченко, О.М. Нечаєва, Ю.М. Оборотов, В.М. Пальченкова, В.О. Рамих, О.Ф. Скакун, В.С. Тарасенко та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першою спробою здійснення самостійного, цілісного і комплексного дослідження проблеми виникнення і становлення правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.), де, з урахуванням нової методологічної концепції сформульовано нові наукові положення, висновки і рекомендації, зокрема:

уперше:

досліджено проблему правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (XVIII ст. – 1917 р.) не лише як фундаментальну, суто історико-правову проблему, але й у контексті ювенального та гендерного права як нових напрямів вітчизняної юридичної науки;

встановлено, що правова охорона материнства і дитинства як система соціальних, економічних, санітарно-гігієнічних, правових та інших заходів, які здійснюються державою і громадою, спрямовані на забезпечення належних життєвих умов для матерів і дітей та захист їхніх прав, у досліджуваний період забезпечувалася спільною діяльністю державних органів, органів місцевого самоврядування і суспільного благодійництва, та мала активний прояв у вигляді: боротьби з експлуатацією жіночої та дитячої праці, дитячою смертністю, дитячою безпритульністю; надання можливості дешевого або безкоштовного навчання, медичної допомоги тощо;

визначено, що в досліджуваний період укорінювалися традиції сучасного ювенально-правового регулювання: сімейних форм виховання дитини, піднесеної ролі матері у цьому процесі, підвищеної охорони життя і здоров'я дітей, їхніх майнових прав, особливостей юридичної відповідальності та спосіб недержавного кримінально-правового реагування на суспільно-небезпечні діяння малолітніх, які стали нормативним компонентом правової спадщини національної правової системи;

у XIX – 1917 р. в Наддніпрянській Україні мав місце досвід створення Сирітських судів, Совісних судів, судів у справах неповнолітніх, що спрямовували зусилля на забезпечення діяльності з охорони та захисту материнства і дитинства,

який на теперішній час ігнорується, а міг би стати в нагоді щодо аспекту розвитку ювенальної юстиції;

з опорою на гендерне право щодо запропонованого дослідження, доведено, що панував дискримінаційний тип правового регулювання (зокрема, жінкам-матерям з боку держави надавалася лише мінімальна допомога), тоді як на теперішній час Україна обрала шлях на формування егалітарного типу правового регулювання у сфері охорони материнства і дитинства;

проаналізовано правові пам'ятки, що діяли в Наддніпрянській Україні та містили норми щодо охорони материнства і дитинства на кожному історичному етапі їхнього розвитку;

удосконалено:

розуміння про специфіку правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні, зокрема на початку і до 40-х рр. XIX ст. в лівобережних і правобережних губерніях продовжували діяти окремі норми Статуту Великого князівства Литовського 1588 р., магдебурзького права;

процес становлення законодавчої основи і формування системи державних органів як взаємопов'язаний і такий, що в сукупності забезпечує розвиток правової охорони материнства і дитинства;

розуміння про генезис норм цивільного (шлюбно-сімейного) права, що регулювали відносини у сфері опіки та ефективно впливали на правовий статус дитини, народженої в шлюбі і поза ним, при цьому держава залишала за собою право втручання в сімейні правовідносини;

твердження про значення кримінального та кримінально-процесуального законодавства на встановлення і застосування особливостей призначення і відбування покарань для вагітних жінок та дітей, фабрично-заводського (трудового) законодавства на встановлення обмежень для жіночої і дитячої праці, де неабиякий вплив чинив принцип становості суспільства;

думку про те, що в напрямку охорони материнства і дитинства найбільшого розвитку в дореволюційний період, порівняно з нормами інших галузей права, зазнали норми кримінального та кримінально-процесуального права;

набули подальшого розвитку:

теза щодо того, що вже здійснювалися перші спроби щодо охорони й захисту прав дітей, але, на відміну від сьогодення, дитина сприймалася як об'єкт охорони, а не самостійний (активний) суб'єкт права;

положення щодо того, що до Селянської реформи 1861 р. вагітні жінки (матері) та діти лише вільних станів населення становили об'єкт правової охорони;

визначення практичних проблем і перешкод на шляху виникнення і становлення інституту правової охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні періоду кінця XVIII ст. до 1917 р.

Використано важливий архівно-документальний матеріал, який уперше впроваджується до наукового обігу.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення, узагальнення, висновки та рекомендації дослідження можуть бути використаними:

науково-дослідній сфері – для подальших досліджень державно-правових проблем, поглиблення наукових знань, пов'язаних з вивченням проблеми правової охорони материнства і дитинства, а саме створення необхідної теоретичної бази;

науково-освітньому процесі – при викладанні навчальних курсів з історії держави і права України, історії сімейного та цивільного права, кримінального, трудового права, права соціального забезпечення України та нових напрямків в юридичній науці – ювенального та гендерного права; при підготовці робочих програм, підручників, навчальних посібників, практикумів із зазначених дисциплін, а також у системі підвищення кваліфікації державних службовців, суддів, прокурорів;

правотворчості – при підготовці реформ чинного законодавства України;

внутрішньодержавній сфері – при формуванні правових засад гендерної та ювенальної політики, в роботі центральних і місцевих органів та служб у справах материнства і дитинства, судових та правоохоронних органів тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи, висновки і рекомендації доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри історії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія», а також на науково-практичних конференціях, зокрема на: Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 20–21 травня 2011 р.; 16–17 травня 2013 р.); Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького складу, присвяченій 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 20–21 квітня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталості розвитку державності і права» (м. Одеса, 30 листопада 2012 р.); II Міжнародній науковій конференції молодих вчених, аспірантів та студентів «Адвокатура: минуле та сучасність» (м. Одеса, 2 березня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (Одеса, 16-17 травня 2013 р.), Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції з нагоди Всесвітнього Дня дитини «Проблеми правової ювеналістики» (м. Одеса, 20 листопада 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій ювілею академіка С.В. Ківалова «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16–17 травня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 травня 2019 р.), Конгресі Міжнародного і Європейського права (2019), Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 травня 2020 р.)

Публікації. Основні теоретичні і практичні результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 16 наукових працях, у тому числі у 6

наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджено Міністерством освіти і науки України, одна з них – у зарубіжному періодичному виданні, та в 10 тезах доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації зумовлена метою, предметом і завданнями дослідження. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, поділених на вісім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 232 сторінки, з яких 202 сторінки – основний текст, список використаних джерел містить 300 позицій.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність і наукову новизну теми дослідження, її зв'язок з науковими програмами, планами, темами, визначено мету, задачі, об'єкт і предмет, проаналізовано методологічні основи, указано хронологічні рамки, територіальні межі. Охарактеризовано теоретичне і практичне значення одержаних результатів, надано відомості щодо апробації та публікації основних положень і висновків дисертаційного дослідження.

Розділ 1 «Теоретичні засади, історіографічна та джерельна база дослідження» складається з двох підрозділів, в яких увага концентрується на теоретичному обґрунтуванні теми роботи, а також аналізу результатів наукових досліджень правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні кінця XVIII ст. – 1917 р., архівних матеріалах, пов'язаних із цією проблемою, що допомагає встановити ступінь наукової розробки питання і довести його малодослідженість та актуальність.

У **підрозділі 1.1. «Правова охорона материнства і дитинства як юридична категорія: загальнотеоретичний аналіз»** надано дефініції та тлумачення понять і термінів, що застосовуються у дослідженні, розкрито їхній юридичний зміст. Зокрема, охорону материнства і дитинства як юридичну категорію визначено системою соціальних, економічних, санітарно-гігієнічних, правових та інших заходів, які здійснюються державою і громадою і спрямовані на забезпечення належного рівня життєвих умов для матерів і дітей та захист їхніх прав. Констатовано відсутність визначень «материнство», «дитинство», «охорона материнства і дитинства» в законодавстві досліджуваного періоду поряд з усвідомленням наявності цих явищ у правовому житті суспільства.

У **підрозділі 1.2. «Історіографічна та джерельна база дослідження»** висвітлюються історичний розвиток і сучасний стан наукового розроблення проблеми, а також класифікуються та аналізуються джерела, покладені в основу дослідження. Визначаючи основні етапи розвитку історико-правових досліджень, яких присвячено означеній проблематиці – дореволюційний, радянський та пострадянський, загострюється увага на тому, що порушена проблема до теперішнього часу залишається недостатньо дослідженою. Дослідження

дореволюційного періоду представлені чималим масивом наукових праць, присвячених проблематиці регулювання трудових відносин в Російській імперії XIX ст. – 1917 р., де, зокрема, висвітлювалися питання, пов'язані з умовами жіночої і дитячої праці (Є.М. Андреев, В.Ю. Гессен, В.П. Літвінов – Фалинський, О.Ф. Федоров, І.І. Шелимагин, І.І. Янжул та ін.); присвячені питанням, які пов'язані з особливістю правового статусу підлітків у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві (А.І. Богдановський, М.М. Гернет, Д.А. Дриль, О.Ф. Кістяковський, М.С. Таганцев, М.П. Чубинський та ін.); у цивільному законодавстві (О.І. Загоровський, К.Д. Кавелін, О.С. Невзоров, К.О. Неволін, та ін.); присвячені громадському опікуванню (А.Д. Стог) тощо. За радянського періоду дослідження правової охорони материнства і дитинства відбувались в умовах цензури, їхні результати було заідеологізовано, відчувається штучне протиставлення «позитивного» радянського права і «негативного» дореволюційного, що впливає на рівень наукової об'єктивності цих робіт. Різним аспектам досліджуваної проблеми присвятили праці й сучасні вчені (Н.В. Аніщук, М.Г. Заславська, Н.М. Крестовська, О.О. Малишев, Н.С. Ніжнік, В.М. Пальченкова, Н.Я. Рудий, Ф.Я. Ступак, О.В. Темченко та ін.)

Джерельна база дослідження є досить об'ємною та громіздкою і надає можливість долучати до аналізу проблеми досить широкий масив різноманітних джерел, серед яких варто виокремити: історичні пам'ятки права (Статут Великого князівства Литовського 1588 р., I, II, III ПЗЗРІ, Звід законів Російської імперії 1832, 1842, 1857 рр., Уложення про покарання кримінальні і виправні в редакції 1845, 1857, 1885 рр., Закон «Про роботу малолітніх на фабриках, заводах, мануфактурах» 1882 р. та ін.) та архівні матеріали (щодо створення та діяльності органів місцевої державної влади, виховно-виправних установ, судових органів та їхні рішення тощо). Найбільш цінними для теми дослідження є неопубліковані джерела, що були опрацьовані у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, передусім це фонди: Ф. 442 – «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора», Ф. 485 «Київська палата кримінального суду», Ф. 533 «Київський військовий губернатор»; у Державному архіві м. Києва – Ф. 1 «Київський міський магістрат», Ф. 17 «Київська міська дума», Ф. 102 «Контора Києво-Кирилівських богоугодних закладів», Ф. 164 «Київський міський сирітський суд»; у Державному архіві київської області – Ф. 1 «Київське губернське правління»; Ф. 1054 «Васильківський міський сирітський суд»; в Державному архіві Одеської області – Ф. 16 «Одеська міська управа», Ф. 361 «Одеський міський опікунський комітет в'язниць», Ф. 362 «Одеський приказ громадського піклування» тощо.

Розділ 2 «Генезис правової охорони материнства і дитинства в українських губерніях за законодавством Російської імперії (кінець XVIII ст. – 1917 р.)» складається з трьох підрозділів і присвячений характеристиці започаткування, становлення та розвитку законодавства щодо охорони материнства і дитинства до Лютневої революції 1917 р.

У підрозділі 2.1. «Правове регулювання охорони материнства і дитинства в цивільному та шлюбно-сімейному законодавстві» здійснено аналіз норм цивільного (шлюбно-сімейного) законодавства, що діяли в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.). Зазначено, що до 40-х рр. XIX ст. – це слабо систематизовані правові правила поведінки, які лише частково забезпечували виживання та розвиток матері і дитини, однак їх все ж було спрямовано, часто непрямо, на охорону материнства і дитинства: зокрема, шляхом задоволення природних почуттів любові та прихильності, які знаходили застосування у зв'язку з відсутністю власних дітей; шляхом влаштування дитини в нову родину, що мало особливе значення для дітей-сиріт, через регулювання опіки над ними та охорону майнових прав дітей привілейованих станів тощо.

Особливість правової охорони материнства і дитинства в українських губерніях зводиться до застосування на території лівобережних губерній, окрім джерел загальноімперського права, також окремих норм Статуту ВКЛ 1588 р., магдебурзького права, козацького звичаєвого права. У правобережних губерніях продовжували залишатися чинними і деякі «конституції» польських сеймів.

Констатовано, що у Чернігівській і Полтавській губерніях мав місце підвищений статус матері, ні в якому разі не дозволялося розлучати дітей з матір'ю, слово матері було визначальним при розгляді справ, зокрема в сирітських судах; більш розвиненими вбачаються норми щодо встановлення опіки над неповнолітніми та їхнім майном, уже цілком сформований інститут опіки і піклування не втратив свого значення і на теперішній час. Наголошено на необхідності та можливості закріплення в сучасному українському законодавстві положення щодо призначення опікуна на підставі заповіту.

У підрозділі 2.2. «Нормативно-правове забезпечення охорони материнства і дитинства в кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві» здійснено аналіз норм кримінального та кримінально-процесуального законодавства, що діяли в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.) і яких було спрямовано на охорону материнства і дитинства. Вони, зокрема, закріплювали особливості застосування кримінальних покарань до вагітних жінок та дітей, встановлювали відповідальність за злочини проти них. У досліджуваній період, кримінальним законодавством охоронявся широкий спектр суспільних відносин за участю (безпосередньо чи непрямо) дітей. Воно охороняло дитинство де б не перебував неповнолітній: у процесі народження (від шкідливих діянь повивальної бабки, лікаря), у сім'ї (від батьків чи осіб, які їх замінюють), у процесі навчання, роботи (від вихователів, вчителів, наставників (майстрів), роботодавців (завідувачів фабрик, заводів, мануфактур, ремісничих закладів), на вулиці (від будь-кого) тощо. Саме норми кримінального та кримінально-процесуального права, порівняно з нормами інших галузей права в дореволюційний період, зазнали найбільшого розвитку у напрямку охорони материнства і дитинства.

У підрозділі 2.3. «Охорона праці жінок-матерів та неповнолітніх у трудовому (фабрично-заводському) законодавстві» проаналізовано норми

фабрично-заводського законодавства, що діяли в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.) щодо охорони праці матерів і дітей, зокрема, уперше встановлювали вік, з якого діти могли прийматися на роботу до фабрик, заводів, мануфактур, забороняли працю жінок і дітей у нічний час, понаднормово, на тих роботах, що визнавалися шкідливими для їхнього здоров'я або виснажливими. Уперше також закріплювалося право жінки-матері на відпустку у зв'язку з пологами і доглядом за немовлям тощо. Проте, продемонстровано низький рівень реалізації норм фабрично-заводського законодавства щодо охорони материнства і дитинства, зокрема, допускалася трудова експлуатація жінок-матерів і дітей на виробництвах.

Розділ 3 «Організаційно-правове забезпечення охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.)» складається з трьох підрозділів і висвітлює особливості створення та діяльності державних органів та установ у справах правової охорони материнства і дитинства у період кінця XVIII ст. – до 1917 р.

У **підрозділі 3.1. «Створення та діяльність державних відомств та установ місцевого самоврядування у сфері охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні»** розглянуто особливості становлення та компетенцію Приказів громадського опікування (що діяли поряд із становими дворянською опікою і сирітськими судами), а з 1864 р. всестанових Земських органів місцевого самоуправління: губернських і повітових зібрань та їхніх управ, міських дум та їхніх управ безпосередньо в українських губерніях. Висловлено точку зору щодо того, що тогочасним законодавством не було встановлено чіткої системи органів державної влади та установ, покликаних реалізувати правову охорону материнства і дитинства, однак, вищезазначені органи можна розглядати як загальні суб'єкти реалізації функції правової охорони материнства і дитинства (тобто ті, що виконують її поряд з іншими своїми повноваженнями), адже вони займалися питаннями початкової освіти, охорони здоров'я, суспільної благодійності і частково питаннями відбування покарання, зокрема матерів і неповнолітніх тощо.

У **підрозділі 3.2. «Роль судових органів в охороні та захисті прав жінок-матерів та неповнолітніх»** на основі архівних справ відтворено факти створення в 30-х рр. XIX ст. мережі Сирітських судів в українських губерніях, які знаходились у подвійному підпорядкуванні: Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції, а також наведено конкретні судові справи, розглянуті цими судовими органами: про призначення або не призначення особи опікуном (де іноді враховувалося побажання самих неповнолітніх), про звільнення особи від статусу опікуна, про затвердження опікунами осіб, що вказані в заповіті, про витребування опікунських звітів тощо. І хоча статус Сирітських судів не було чітко визначено законодавством, безперечно, вони спрямовували свої зусилля, на забезпечення охорони та захисту материнства і дитинства.

Зазначено, що справами щодо опіки і піклування займалися також обласні палати кримінального суду, обласні палати цивільного суду, повітові і міські

комерційні суди тощо. З 1775 р. така категорія спеціальних судів, як Совісний суд – чинила правосуддя над злочинами малолітніх, розглядала скарги батьків на дітей. На початку XX ст. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Миколаєві за рішенням органів місцевого самоврядування створювалися суди у справах неповнолітніх, які розглядали справи: за обвинуваченням неповнолітніх, про злочини, в яких неповнолітні були потерпілими, пов'язані з невиконанням своїх обов'язків батьками неповнолітніх, жорстоким поводженням з ними, з безпритульністю тощо. Підкреслюється, що досвід у створенні спеціальних судових органів у справах неповнолітніх міг би стати в нагоді щодо кола питань розвитку ювенальної юстиції на теперішній час.

У **підрозділі 3.3. «Організаційно-правові засади діяльності виховно-виправних установ для неповнолітніх»** доведено, що з другої половини XIX ст. в Наддніпрянській Україні (на прикладах Сімферополя, Одеси, Херсону, Миколаєва, Катеринослава та ін.) почали діяти різні типи дитячих притулків: пологові, виправні, притулки-захистки, притулки-оздоровниці, коліски для покинутих дітей, ясла тощо, та сирітські виховні будинки, як виховно-виправні установи, що існували переважно за рахунок товариств, приватних осіб, благодійних організацій, духовних установ. Проаналізовано зокрема, «Положение для Сиротских домов, учреждаемых под ведомством Приказов Общественного Призрения» 1836 р., «Положение о воспитательно-исправительных заведениях для несовершеннолетних» 1912 р., згідно з яким, такі установи могли засновуватися державними органами, земствами та міськими думами. Безпритульні діти, діти-жебраки та бродяги у віці від 10 до 17 років підлягали поміщенню до таких установ до виправлення або досягнення 18 років, до них потрапляли також підслідні і підсудні неповнолітні (ст. 7). Згідно з «Положенням про виправно-виховні установи» від 19 квітня 1909 р. неповнолітні під час слідства та на шляху до виправних притулків повинні були знаходитись окремо від дорослих злочинців та на практиці ця вимога часто порушувалася. Передбачається, що дореволюційний досвід створення та діяльності виховно-виправних установ для неповнолітніх, які відігравали неабияку роль у механізмі реалізації правової охорони материнства і дитинства було використано в радянський період при створенні цілої мережі таких установ. Досліджено процес заснування та утримання органами державної влади в Наддніпрянській Україні благодійних установ, організацій, товариств, указано мету та основні напрямки діяльності на основі аналізу їхніх Правил, Статутів тощо. Звіти про проведені заходи дозволяють констатувати, що у співвідношенні з громадською чи приватною, в досліджуваний період державна благодійність видається слабшою, але офіційна державна влада всіляко заохочувала приватну благодійність: добродіям присвячували звання почесного попечителя закладу, нагороджували орденами різних ступенів, іноді такі люди отримували високі державні посади і навіть титул дворянина. Істотну вагу в аспекті забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства відігравала Православна церква, зокрема, в I половині XIX ст. активну роботу проводили церковні братства.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, яке полягало у вивченні та переосмисленні правового забезпечення діяльності з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні кінця XVIII ст. – 1917 р., що конкретизовано у таких висновках:

1. Процес становлення правової охорони материнства і дитинства у досліджуваний період не був термінологічно визначеним у вітчизняному законодавстві. Жоден нормативно-правовий акт не закріплював визначення понять «материнство», «дитинство» як, власне, і «охорона материнства і дитинства». Проте, це не означає відсутності цих явищ у правовому житті суспільства. Втім, у науковому обігові вже можна було знайти визначення певних понять, зокрема, Ф.А. Брокгауз, І.А. Ефрон та ін. надають визначення поняттям «малолітство» та «неповноліття», оминаючи при цьому визначення материнства, надаючи поняття вагітності. З урахуванням сьогодення можна побачити, що уявлення про «дитинство» цілком узгоджується із вживаними тоді поняттям «малолітство» (як ціле і частина) та «неповноліття» (як таке, що охоплює той самий період розвитку людини до повноліття). До того ж фактично, нормативно-правові акти, що містили сукупність правових норм, які регламентували питання охорони материнства і дитинства, та початкові елементи механізму їхньої реалізації уже існували в досліджуваний період, адже суспільство відчувало необхідність вирішення цілого ряду проблем у цій царині.

2. У ході дослідження з'ясовано, що правова охорона материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII ст. – 1917 р. не являла собою цілісну й завершену систему (механізм).

«Охорона материнства і дитинства» як юридична категорія є системою соціальних, економічних, санітарно-гігієнічних, правових та інших здійснюваних державою і громадою заходів, спрямованих на забезпечення належного рівня життєвих умов для матерів і дітей та захист їхніх прав.

Не будучи сформованою в окремий інститут, охорона материнства і дитинства знайшла своє відображення в різних правових нормах: кримінальних, шлюбно-сімейних, цивільних, фабрично-заводських тощо. Це стало поштовхом для подальшого виокремлення охорони материнства і дитинства як міжгалузевого інституту права. Проте, в досліджуваний період відбувався лише процес його започаткування.

3. Спроба висвітлення охорони материнства і дитинства як міжгалузевого інституту права дозволила проаналізувати її у комплексному вигляді, як сукупність відносно відособлених правових норм цивільного (шлюбно-сімейного), кримінального, трудового (фабрично-заводського), та деяких інших галузей права, що регулюють відносини за участю жінок у стані материнства і дітей (безпосередньо або через представника), зародження якого в Наддніпрянській

Україні припадає на середину XIX ст. У межах цього інституту запропоновано виокремлення двох субінститутів: охорони материнства і охорони дитинства.

4. Стосовно історіографічної бази дослідження встановлено, що проблема правової охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні з кінця XVIII ст. до 1917 р. не була предметом спеціальних історико-правових досліджень і належить до маловивчених і актуальних у сучасній науці. Разом із тим, для дослідження правової охорони материнства і дитинства існує громіздка джерельна база: архівні матеріали (щодо створення та діяльності органів місцевої державної влади, виховно-виправних установ, судових органів та їхні рішення тощо) та нормативно-правовий блок (Статут Великого князівства Литовського 1588 р., I, II, III ПЗРІ, Звід законів Російської імперії 1832, 1842, 1857 рр., Уложення про покарання кримінальні і виправні в редакції 1845, 1857, 1885 рр., Закон «Про роботу малолітніх на фабриках, заводах, мануфактурах» 1882 р. та ін.), які дозволяють створити доволі об'єктивну картину про предмет дослідження.

5. Норми цивільного (шлюбно-сімейного), кримінального, кримінально-процесуального та фабрично-заводського (трудоного) права, що діяли в Наддніпрянській Україні і лежали в основі правової охорони материнства і дитинства, доводять про наявність різних типів правового регулювання у досліджуваний період: у відносинах, що відбувалися за участю (безпосередньо або через представника) дітей, відчутно посилювався принцип *parens patria*, тобто прямої державної опіки над дитиною (патерналістський тип правового регулювання), тоді як у відносинах за участю жінок, що перебувають у стані материнства, дискримінаційний тип правового регулювання не залишав домінуючої позиції, лише частково і тільки в деяких аспектах допускаючи «позитивну» (охоронну) дискримінацію.

6. Особливість правової охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні на початку і до 40-х рр. XIX ст. зводиться до застосування на території лівобережних [Полтавська, Харківська (Слобідсько-українська), Чернігівська] губерній, окрім джерел загальноімперського права, також окремих норм Статуту ВКЛ 1588 р., магдебурзького права, козацького звичаєвого права. У правобережних (Волинській, Київській і Подільській) губерніях, крім вищезазначених, продовжували залишатися чинними і деякі «конституції» польських сеймів.

7. Цивільне та шлюбно-сімейне законодавство, що діяло в українських губерніях у XIX ст. – 1917 р. та містило норми щодо охорони материнства і дитинства, також мало деякі особливості у порівнянні із загальноімперським. Так, у Чернігівській і Полтавській губерніях мав місце підвищений статус матері, ні в якому разі не дозволялося розлучати дітей з матір'ю, слово матері було визначальним при розгляді справ, зокрема в сирітських судах; більш розвиненими вбачаються норми щодо встановлення опіки над неповнолітніми та їхнім майном, уже цілком сформований інститут опіки і піклування не втратив

свого значення і на теперішній час. Призначення опікуна на підставі заповіту є необхідним і можливим для закріплення в сучасному українському законодавстві.

8. Позитивним вбачається визнання стану вагітності та стану дитинства такими, що вимагають особливостей застосування до таких осіб кримінальних покарань; незастосування до вагітних жінок смертної кари, каторжних робіт; встановлення мінімального віку, з якого є можливим притягнення дитини до кримінальної відповідальності, пом'якшених форм такої відповідальності і, у встановлених випадках – звільнення від неї із застосуванням виховних заходів тощо. Уперше також склалася система кримінально-правової охорони дитинства, у галузі кримінального права з'являється правовий інститут (порівняно невелика, стійка група правових норм, що регулюють певний різновид суспільних відносин), орієнтований на охорону і захист інтересів осіб, що не досягли повноліття, формується особливий інститут кримінальної відповідальності неповнолітніх. Такий підхід до охорони дитинства цілком виправдовував себе (якщо не звертати уваги на вади юридичної техніки), тому, мабуть, і зберігся до теперішнього часу.

Проте, існує ряд недоліків, зокрема, принцип станової нерівності, який червоною ниткою проходить кризь правові пам'ятки, прямо суперечить принципів рівності дітей незалежно від будь-яких обставин їхнього народження або актуального стану; вкрай невдалі положення, що стосувалися встановлення мінімального віку, з якого є можливим притягнення дитини до кримінальної відповідальності (де надто занижені строки) вказують на порушення принципу пріоритетності прав дитини, що вбачається, зокрема, у найкращому забезпеченні інтересів дитини (і це має бути головним міркуванням) при виданні законів тощо. Доречі, норми, що встановлювали особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх, також мали місце у Статуті ВКЛ 1588 р. Вік кримінальної відповідальності наставляв, як і за сучасним ККУ, з досягненням дитиною 16 років, але, на жаль, цього положення не було відтворено Зводом законів Російської імперії 1832 р.

9. Необхідність і бажання законодавця встановити правові норми щодо охорони праці дітей і вагітних жінок прослідковується з виданням закону від 7 серпня 1845 р., хоча поява і формування самого фабрично-заводського законодавства пов'язується з 1882 р., коли з'являється закон «Про малолітніх, які працюють на фабриках, заводах, мануфактурах». Аналіз фабрично-заводського законодавства Російської імперії щодо охорони праці дітей з II половини XIX до 1917 р. надає можливість зробити висновок про цілком позитивний його характер. Робилися перші кроки в законодавчому напрямку щодо охорони праці матерів і дітей: встановлення віку, з якого діти могли прийматися на роботу до фабрик, заводів, мануфактур, заборона праці жінок і дітей в нічний час, понаднормово, на тих роботах, що визнаються шкідливими для їх здоров'я або виснажливими, уперше закріплювалося право жінки на відпустку у зв'язку з пологами і доглядом за немовлям тощо. Проте, з позиції

сьогодення можна знайти ряд недоліків, зокрема, низький рівень реалізації норм фабрично-заводського законодавства щодо охорони материнства і дитинства в досліджуваній період, зокрема, допускалася трудова експлуатація дітей на фабриках, заводах, мануфактурах, що фактично вказує на порушення норм щодо охорони дитинства і прав дітей.

10. Результати дослідження дозволяють представити правову охорону материнства і дитинства як один з найважливіших напрямів у діяльності держави. Проте у період XIX ст. – 1917 р. в українських губерніях Російської імперії система органів місцевої державної влади та місцевого самоуправління, які здійснювали охорону материнства і дитинства, не була сталою. Спостерігається необхідність у делегуванні компетенції і повноважень у сфері охорони материнства і дитинства, включно, від органів місцевої державної влади до органів місцевого самоврядування. Адже до середини XIX ст. поряд із становими дворянською опікою і сирітськими судами діяли особливі Прикази громадського опікування, які вирішували в губерніях питання початкової освіти, охорони здоров'я, суспільної благодійності і частково питання відбування покарання, зокрема неповнолітніх і матерів. З 1864 р. вводяться всестанові земські органи місцевого самоуправління: губернські і повітові зібрання та їхні управи, міські думи та їхні управи. Їхню роль у сфері охорони материнства і дитинства, особливо на початку I світової війни, важко переоцінити.

11. Судові органи, безперечно, також спрямовували свої зусилля на забезпечення охорони та здійснення захисту материнства і дитинства. Сирітські суди, створення мережі яких в українських губерніях припадає на 30-ті рр. XIX ст., переймалися справами опіки і піклування неповнолітніх. Така категорія спеціальних судів, як Совісний суд, чинила правосуддя над злочинами малолітніх, розглядала скарги батьків на дітей. На початку XX ст. стрімкого розвитку набувають суди у справах неповнолітніх, досвід у створенні яких міг би стати в нагоді щодо кола питань розвитку ювенальної юстиції на теперішній час.

12. З другої половини XIX ст. в Наддніпрянській Україні почали діяти різні типи дитячих притулків: пологові, виправні, притулки-захистки, притулки-оздоровниці, коліски для покинутих дітей, ясла тощо, та сирітські виховні будинки, як виховно-виправні установи. Вважаємо, що як би не заперечувала радянська влада дореволюційний досвід, його, однак, було використано як започаткування в аспекті охорони материнства і дитинства для створення цілої мережі таких закладів у радянські часи.

13. Державна благодійність у порівнянні з громадською чи приватною, у XIX ст. і до 1917 р. була слабшою, але офіційна державна влада всіляко заохочувала приватну благодійність: добродіям присвячували звання почесного попечителя закладу, нагороджували орденами різних ступенів, іноді такі люди отримували високі державні посади і навіть дворянство – ці заходи дійсно стимулювали заможних людей займатися благою справою. Не вбачаємо нічого осудливого у застосуванні таких «стимулів» і в сучасному українському суспільстві.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Ченкова К.П. Фабрично-заводське законодавство Російської імперії щодо охорони праці дітей (друга пол. XIX ст. до 1917 року). *Митна справа* № 6 (78), Одеса, 2011. С.452–458.

2. Ченкова К.П. Особливості застосування кримінальних покарань до вагітних жінок за Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Юридичний вісник* № 3, Одеса, 2012. С.185–190.

3. Ченкова К.П. Правова охорона материнства і дитинства як юридична категорія: загальнотеоретичний аналіз. *Митна справа* № 4(82), 2012. С. 48–53.

4. Ченкова Е.Ф. Необходимы ли суды для несовершеннолетних? (Историко-правовой опыт украинских губерний Российской империи нач. XX ст.). *Leges si Viata* № 1/3 (265), Republica Moldova, 2014. С.194–198.

5. Правове регулювання охорони материнства і дитинства за цивільним (шлюбно-сімейним) законодавством в українських губерніях Російської імперії (XIX – 1917 р.). *Актуальні питання публічного та приватного права*. Одеса: ГО «Причорноморська фундація права», 2014. Вип. 3(8) С.35–45.

6. Ченкова К.П. Правова охорона материнства та дитинства за цивільним (шлюбно-сімейним) законодавством в Наддніпрянській Україні (XIX – 1917 р.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*: зб. наук. праць. Серія «Юриспруденція». Одеса, 2014. Вип. 12, Т.І. С. 41–45.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

1. Ченкова К.П. Теоретическое определение понятия материнства в отечественной юриспруденции. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспір. складу 20–21 трав. 2011 р., Т.1 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2011. С. 159–161.

2. Ченкова К.П. Особливості застосування кримінальних покарань до вагітних жінок за Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу, присв. 15-річчю Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 20–21 квіт. 2012 р.). Т.1 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2012. С. 193–195.

3. Ченкова К.П. Дітовбивство за законодавством Російської імперії (2 пол. XIX ст. до 1917р.). *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталості розвитку державності і права*: матеріали міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 30 листоп. 2012 р.) Т.1 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2012. С. 227–229.

4. Ченкова К.П. Правова охорона дитинства у сфері цивільного (шлюбно-сімейного) законодавства на українських землях кін. XVIII ст. – 1917 р.

Адвокатура: минуле та сучасність: матеріали II Міжнар. наук. конф. молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Одеса, 2 берез. 2013 р.) / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2013. С. 193–195.

5. Ченкова К.П. Державне забезпечення правової охорони материнства і дитинства на південно-українських землях у складі Російської імперії (кін. XVIII – сер. XIX ст.). *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16–17 трав. 2013 р.) Т.1 / відп. за вип. д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін; Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса: Фенікс, 2013. С.187–189.

6. Ченкова К.П. Земські органи у забезпеченні охорони дитинства у південноукраїнських губерніях Російської імперії (1864 р. – поч. XX ст.). *Проблеми правової ювеналістики*: матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. з нагоди Всесвітнього Дня дитини / створення та адміністрування Базаров Дмитро / НУ «ОЮА». Листоп., 2013. <http://conference.inf.od.ua/index.php/uk/spisok-dopovidej-konferentsiji/sektsiya-2-istoriya-zakhistu-prav-ditini-ta-derzhavnoji-okhoroni-ditinstva/62-chenkova-k-p-zemski-organi-u-zabezpechenni-okhoroni-ditinstva-v-pivdenoukrajinskikh-guberniyakh-rosijskoji-imperiji>.

7. Ченкова К.П. Виховно-виправні установи у забезпеченні охорони дитинства II пол. XIX – поч. XX ст. (на матеріалах Одещини). *Правове життя сучасної України*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. ювілею акад. С.В. Ківалова (м. Одеса, 16–17 трав. 2014 р.): у 2 т. Т. 2 / відп. ред. В. Дрьомін. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. С. 133 – 135.

8. Ченкова Е.Ф. Историко-правовое значение Всероссийского попечительства об охране материнства и младенчества. *Правове життя сучасної України*: у 2 т.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.) / відп. ред. Г.О. Ульянова. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 173–175.

9. Ченкова К.П. Організаційно-правові засади діяльності виховно-виправних установ для дітей (XIX – поч. XX ст.) *Конгрес Міжнародного і Європейського права*, 2019. С. 51–56.

10. Ченкова К.П. Проблеми періодизації історії правової охорони дитинства в Україні. *Правове життя сучасної України*: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М.Р. Аракелян. Одеса: Видав. дім «Гельветика», 2020. Т. 1. С. 188–191.

АНОТАЦІЯ

Ченкова К. П. Правове забезпечення правової охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020.

Дисертація є першою спробою здійснення самостійного, цілісного, експлікаційного дослідження проблеми правового забезпечення з охорони материнства і дитинства в Наддніпрянській Україні (кінець XVIII ст. – 1917 р.) у контексті ювенального і гендерного права як нових напрямків у вітчизняній юридичній науці.

Встановлено, що правова охорона материнства і дитинства в дореволюційний період не являла собою цілісної й завершеної системи. Незважаючи на те, що саме термінологічне словосполучення «охорона материнства і дитинства» увійшло в науковий обіг лише за радянських часів, фактично правові норми, що регулюють відносини у сфері охорони материнства і дитинства, а також механізми їхньої реалізації, існували в досліджуваній період.

Детально проаналізовано норми цивільного (шлюбно-сімейного), кримінального, кримінально-процесуального, фабрично-заводського законодавства, які діяли в українських губерніях Російської імперії, були спрямовані на охорону материнства і дитинства та стали нормативним компонентом правової спадщини національної правової системи.

Визначено особливості створення та функціонування відомств та установ місцевого самоврядування, спеціальних судових органів: Сирітських судів, Совісних судів, судів у справах неповнолітніх, які спрямовували зусилля на забезпечення охорони та захисту материнства і дитинства.

Представлено організаційно-правові основи діяльності виховно-виправних установ для неповнолітніх, відзначено роль благодійних організацій у забезпеченні державної політики у напрямку правової охорони материнства і дитинства.

Ключові слова: охорона материнства і дитинства, Наддніпрянська Україна, особливості кримінальної відповідальності матерів і дітей, опіка, піклування, охорона праці жінок і дітей, сирітські суди, суди у справах неповнолітніх.

АННОТАЦИЯ

Ченкова Е.Ф. Правовое обеспечение деятельности по охране материнства и детства в Надднепринской Украине (конец XVIII – 1917 г.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Национальный университет «Одесская юридическая академия». Одесса, 2020.

Диссертация является первой попыткой проведения самостоятельного, целостного, экспликационного исследования проблемы правового обеспечения деятельности по охране материнства и детства в Надднепринской Украине (конец XVIII в. – 1917 г.) в контексте ювенального и гендерного права как новых направлений в отечественной юридической науке.

Установлено, что правовая охрана материнства и детства в дореволюционный период не представляла собой целостную и завершённую систему, а также не

являлась приоритетным направлением государственной деятельности. Несмотря на то, что само терминологическое словосочетание «охрана материнства и детства» вошло в научный обиход лишь в советское время, фактически правовые нормы, регулирующие отношения в сфере охраны материнства и детства, а также механизмы их реализации, существовали в исследуемый период.

Детально проанализированы нормы гражданского (брачно-семейного), уголовного, уголовно-процессуального, фабрично-заводского (трудового) законодательства, которые действовали в украинских губерниях Российской империи и были направлены, иногда косвенно, на охрану материнства и детства, а также стали нормативным компонентом правового наследия национальной правовой системы.

Определены особенности создания и функционирования ведомств и учреждений местного самоуправления, уполномоченных на обеспечение деятельности по охране материнства и детства. До середины XIX ст., наряду с сословными Дворянской опекой и Сиротскими судами, действовали особые Приказы общественного призрения, которые охватывали в губерниях вопросы начального образования, охраны здоровья, общественной благотворительности и частично вопросы отбывания наказаний несовершеннолетних и матерей. С 1986 г. вводятся всеобщие Земские органы местного самоуправления: губернские и уездные собрания и их управы, городские думы и их управы.

Выявлено, что в Надднепринской Украине в исследуемый период уже имелся опыт создания специальных судебных органов: Сиротских судов, Совестных судов, судов по делам несовершеннолетних, которые направляли усилия на обеспечение охраны и защиты материнства и детства.

Представлены организационно-правовые основы деятельности воспитательно-исправительных учреждений для несовершеннолетних. Несмотря на отрицание советской властью преемственности дореволюционного опыта в аспекте охраны материнства и детства, он, однако, использовался в деле создания целой сети таких учреждений в советский период. Отмечена роль благотворительных организаций в обеспечении государственной политики в направлении правовой охраны материнства и детства. Государственная благотворительность сравнительно с общественной и частной в период XIX ст. и до 1917 г. была слабее, но официальная государственная власть активно поощряла частную благотворительность: добродетелям присваивали звания почетного попечителя заведения, награждали орденами разных степеней, иногда такие люди получали высокие государственные должности и даже дворянский титул – эти меры действительно стимулировали состоятельных людей заниматься благом делом.

Ключевые слова: охрана материнства и детства, Надднепринская Украина, особенности уголовной ответственности матерей и детей, опека, попечительство, охрана труда женщин и детей, сиротские суды, суды по делам несовершеннолетних.

SUMMARY

Chenkova K.P. Legal support of activities for the protection of motherhood and childhood in the Dnieper Ukraine (end of XVIII – 1917 year). – Manuscript.

The thesis is for the Candidate of Law Degree by specialty 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Studies. – The National University «Odessa law academy». Odesa, 2020.

The thesis is the first attempt an independent, holistic and comprehensive research of a problem the emergence and formation of the legal protection of motherhood and childhood in the Dnieper Ukraine (end of XVIII -1917 year) in the context of juvenile and gender Law as a new directions in the Ukrainian legal science.

It is established, that the legal protection of motherhood and childhood in pre-revolutionary period wasn't a complete system. Despite the fact that the term «protection of motherhood and childhood» was introduced into scientific circulation only in the Soviet times, in fact, legal norms regulating relations in the sphere of protection of motherhood and childhood, as well as their implementation mechanisms existed in the study period.

Analyzed in detail the norms of Civil (marriage and family), Criminal law, Criminal procedure, Factory legislation, which operated in the Ukrainian provinces of the Russian Empire, were aimed at protecting maternity and childhood, and became normative component of the legal heritage of the national legal system. The features of creation and functioning of public authorities and local self-government, special judiciary, which were focused on ensuring the safety and protection of motherhood and childhood.

Presents the organizational-legal bases of activity of educational-correctional institutions for minors, the role of charitable organizations in support of state policy in the direction of the legal protection of motherhood and childhood.

Keywords: protection of motherhood and of childhood, Ukrainian provinces of Russian Empire, peculiarities of criminal liability of mothers and children, custody, guardianship, labor protection of women and children, orphan's courts, the juvenile courts.

Підписано до друку 01.07.2020 р. Формат 60х84/16.
Ум.-друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. № 2008-19.

Видано і віддруковано в ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
Тел. +38 050 7775901 +38 048 7959160
e-mail: fenix-izd@ukr.net
www.feniksbooks.com